

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет історії та філософії

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра історії України

(повна назва кафедри)

Дипломна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

(освітній ступінь)

на тему: **«Замки та фортифікаційні споруди Західного Поділля як історико – архітектурні пам'ятки»**
«Castles and fortified structures of Western Podillya as historical and architectural monuments»

Виконала: студентка денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Теравська Ольга Ігорівна

Керівник к.і.н., доц. Синявська О. О. _____

Рецензент к.і.н., доц. Ізбаш – Гоцкан Т. О. _____

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ __ від _____ 2018 р.

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № __ від _____ 2018 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

Бачинська О. А.

(підпис)

(прізвище, ініціали)

Сминтина О. В.

(підпис)

(прізвище, ініціали)

Одеса – 2018

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Огляд джерельної та історіографічної бази дослідження.....	10
1.1. Аналіз джерел.....	10
1.2. Висвітлення темив історіографії.....	16
Розділ 2. Фортифікаційна розбудова Західного Поділля: історичні умови та періодизація.....	27
2.1. Історія краю у XIII - XVII ст.....	27
2.2. Етапи будівництва фортифікаційних укріплень.....	36
Розділ 3. Регіональні особливості фортифікаційних споруд Західного Поділля.....	47
3.1. Фортеці та замки Хмельницької області.....	47
3.2. Замкові споруди Тернопілля.....	63
Висновки.....	75
Список джерел та літератури.....	81
Додатки.....	1-19

ВСТУП

Актуальність теми. Територіальне і політичне розмежування між Правобережною Україною і Лівобережною, є особливо актуальним, для обговорень на початку третього тисячоліття. Підвищену увагу викликають особливості історичного розвитку цих регіонів.

Дуже цікавим уявляється простежити інтерес по відношенню до території Західного Поділля, особливо на деяких територіях, що займають специфічне положення в силу своїх історико-географічних особливостей. Такою ключовою ланкою є південна територія сучасної Хмельницької, Тернопільської областей та Вінниччини до р. Мурафа. У всі часи вони були об'єктом підвищеної уваги народів, що переселялися, а потім важливим воєнно-стратегічним пунктом, де схрещували зброю європейські і азійські держави.

Західне Поділля вражає своєю насиченою історією, самобутньою красою, оригінальною культурою та фортифікаційними спорудами, які відомі навіть за межами України. Чимало дослідників присвячували свої праці цій темі. І все таки час показує, що попри значну увагу деяких дослідників до історії даної території є багато нез'ясованих питань.

У вітчизняній науці дослідження оборонних об'єктів тривають з середини XIX ст., проте досі не створено цілісної картини оборонної архітектури України. Це зумовлює потребу досліджень окремих типів оборонних споруд у певні періоди їх функціонування, з перспективою подальших узагальнень теоретичних побудов. Актуальність дослідження зумовлена:

– необхідністю систематизації культурної спадщини України, зокрема укріплень замків, які хоча зазвичай перебувають у стані руїн, мають історико-культурну і художню цінність як пам'ятки архітектури, археології та історії;

– відсутністю фундаментальних досліджень, чітких критеріїв класифікації та усталеної термінологічної бази з оборонної архітектури Західного Поділля;

– необхідністю доповнити історико-архітектурні знання про фортифікації замків, ураховуючи їх найголовніше, оборонне призначення, оскільки сьогодні переважають дослідження, у яких для вивчення оборонних споруд замку застосовуються ті ж самі принципи, що й для цивільної архітектури; це призводить до неправильних висновків у визначенні формотворчих чинників, закономірностей формування і розвитку фортифікаційних споруд.

Робота є актуальною у зв'язку з дослідженням мікроісторії, яка ритмічно розвивається у вітчизняній історіографії. На прикладі Західного Поділля видається можливим ретроспективно прослідкувати історію розвитку фортифікаційних забудов усієї держави.

Історичною специфікою Західного Поділля була неодноразова зміна упродовж XII–XIX ст. державної приналежності. Початок історії Поділля сягає давньоруських часів (у складі Галицько-Волинського князівства); подальший історичний розвиток тривав під владою Золотої Орди, Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Речі Посполитої, Османської та Російської імперій, в оточенні сусідніх держав (Молдавії, Угорщини), які через політичний тиск впливали на різні сфери соціального, військового, релігійного та етнокультурного життя краю. Такий історичний контекст розвитку регіону вплинув на його фортифікаційну структуру. Водночас, перебуваючи на пограниччі з кочовим степом і виконуючи, за словами дослідників архітектури цього регіону, роль контактної й водночас „буферної зони“ і навіть своєрідного „подільського щита Європи“, який стримував натиск кочовиків, він розвивався за особливих військово-політичних умов, що не могло не вплинути на специфіку всіх типів будівель, включаючи храми. Оборонний чинник, на думку дослідників, справив значний вплив на формування замків, фортець та навіть сакральних будівель,

спричинивши явище інкастеляції – пристосування храмів для оборонних цілей.

Мета роботи – з’ясувати особливості розвитку замків та фортифікаційних споруд Західного Поділля як історико-архітектурних пам’яток в контексті історичного розвитку регіону.

У зв’язку з поставленою метою у роботі реалізуються **основні завдання:**

- опрацювати джерельну базу та бібліографію даної теми;
- узагальнити вітчизняний і закордонний досвід вивчення фортифікаційного зодчества,
- визначити основні напрями дослідження;
- дослідити історію краю у XIII – XVIIст.;
- проаналізувати етапи формування фортифікаційної забудови Західного Поділля;
- визначити особливості та специфіку фортифікацій замків та фортець;
- систематизувати фортифікації замків Західної Поділля та встановити рівень їх збереженості;
- з’ясувати регіональні особливості фортифікаційних споруд Західного Поділля.

Об’єктом дослідження є замки та фортифікаційні споруди, які функціонували як оборонні комплекси на території Західного Поділля.

Предметом дослідження виступає історія розбудови фортифікаційних споруд та закономірність розвитку системи організації оборонних споруд замків.

Хронологічні рамки даного дослідження окреслені від заснування фортифікаційного будівництва на даній території до його занепаду. Нижня хронологічна межа – XIII ст., початок історії будівництва укріплень на

Західному Поділлі, виникнення якого пов'язана з періодом після монгольської навали, яка була досить складною і цілком залежала від колонізаційних процесів, які в той час відбувалися навколо Подільської землі між Польщею, Литвою і татарами. Верхньою хронологічною межею, відповідно до теми роботи є кінець XVII ст., що характеризується занепадом такого явища, як замок, на території Західної Поділля внаслідок втрати доцільності оборонної функції.

Територіальні рамки охоплюють територію сучасного Західного Поділля (інколи Галицьке Поділля), а саме - частину Подільської України, яка лежить удовж лівого берега Дністра і є південною територією сучасних Хмельницької, Тернопільської областей до р. Мурафа .

При опрацюванні й узагальненні агрегованого матеріалу застосовано проблемно – хронологічний і статистично – аналітичний **метод дослідження**. Методика дослідження ґрунтується на використанні загальнонаукових методів: бібліографічного (дає можливість так званого "згортання інформації": на підставі бібліографічного вивчення інформації, яка існує у вигляді документів (книг), створити нову, вторинну); еволюційного (дозволяє зрозуміти і пояснити існуючий стан об'єкта, виявити тенденції розвитку і, отже, припустити подальші події і характер майбутніх змін стану об'єкта.); метод узагальнення (використовується для формування загальних висновків досліджуваної теми).

Одним з найбільш важливих в цій області є історико-порівняльний метод, який не тільки виділяє глибинні проблеми дослідження, але і вказує на подібності та особливості в історичних процесах. Цей метод застосований при аналізі нарративних історичних джерел. Завдяки йому проведено порівняння розповіді про одну подію в різних пам'ятках і т.д. Це є перспективно, тому що багато подій в нарративі зображуються шаблонно, не так, як вони відбувалися насправді, а як потрібно їх зображати по літературному етикету, літературним кліше, стандартам епохи і т.д. Виявити ці загальні місця

дозволяє саме порівняльний метод. У процесі порівняння з'являється можливість для пояснення історичних фактів та явищ фортифікаційних забудов. Завдяки історико-типологічному методу виділено певні типи фортифікаційних об'єктів на підставі яких показано загальні ознаки, розглянутих замків.

Як і будь-яка інша наука, історія взаємопов'язана з іншими дисциплінами, які допомагають пізнавати невідоме для пояснення тих чи інших історичних подій. Серед міждисциплінарних методів дослідження, було використано картографічний метод, за допомогою якого можна було визначити місце розташування фортифікаційної забудови. Завдяки історико-системному аналізу було показано, що об'єкт дослідження, а саме фортифікації Західного Поділля, виступає як єдиний організм з даною територією. За принципом історизму усі історичні події розглядалися в процесі їх виникнення і розвитку. З'ясовувалися об'єктивні і суб'єктивні передумови цих подій, закономірність виникнення, конкретно-історичне середовище протікання і виявлення їх значення для подальшого історичного розвитку. Принцип науковості допоміг для розкриття причинно-наслідкових зв'язків явищ, процесів, подій, включення в засоби навчання науково перевічених знань, які відповідають сучасному рівню розвитку науки.

Також, в роботі використано контент аналіз, за допомогою якого було обрано певну кількість досліджуваних фортифікаційних споруд даної території. З наведених даних чітко прослідковується популярність та збереження фортифікацій, що слугує головним критерієм обраних зодчеств.

Аналіз джерел та історіографії наведено у першому розділі роботи. Тут зазначимо, що для вивчення окремих аспектів історії Західного Поділля слід розпочинати з ознайомлення цілісної картини його розвитку. У такому випадку вивчення даної території Поділля передбачає ознайомлення з історією виникнення самого краю, з особливостями розбудови фортифікаційних споруд та їх функціонування.

Дослідження фортифікацій замків Західного Поділля проаналізовано за допомогою двох груп джерел, а саме: наративні джерела, мемуари та спогади [1 – 11]. Виявлено, що до першої групи відносяться більшість праць польських дослідників. Описи іноземців, які використанні в дослідженні є повністю репрезентативними джерелами, які містять докладну інформацію про економічний розвиток краю, соціальний склад населення, його заняття. Використання цих пам'яток разом з іншими джерелами дає можливість порівняти та вивчити фортифікаційні аспекти даної території в контексті історії всього регіону. Структура описів включає дані про природно-географічні, демографічні показники поселення, кількість населення, види господарювання, побутові умови життя, пам'ятки історії та культури тощо. Та література, яка включає історичні дослідження аналітичного характеру. Праці дослідників присвячені питанням архітектури фортифікацій замків, яка досліджена в окремих аспектах: 1) аналіз окремих замків і їх фортифікацій висвітлено у галузі містобудування [16, 17, 20, 26, 33, 45, 58, 66]; 2) сприйняття та взаємозв'язок комплексу споруд замку з міським середовищем викладено у працях, присвячених образу архітектурних ансамблів [13, 19, 28, 32, 46, 67]; 3) питання збереження та використання оборонних споруд замків Західного Поділля як архітектурної та містобудівної спадщини розкрито у значній частині теоретичних і прикладних праць із реконструкції міст [12, 40, 41, 47, 48, 52].

Апробація. Результати дослідження у вигляді доповідей та повідомлень виголошенні на наукових конференціях: Наукова конференція з історії України для студентів та аспірантів «Хаджибеївські читання» (23 – 24 березня 2017 року); 73-тя звітна студентська наукова конференція ОНУ імені І. І. Мечникова (25 – 27 квітня 2017 року);

Структура роботи. Дипломна робота складається із трьох розділів, які складаються з підрозділів, висновків, списку джерел та літератури та додатків.

В першому розділі розглянуто джерельну базу та бібліографію даної теми. Опрацьовано нарративні джерела та описи мандрівників, які перебували на даній території. У другому розділі досліджено питання про початок фортифікаційної розбудови регіону Західне Поділля, фортифікаційні процеси. У третьому розділі описано історичну особливість фортифікаційних зодчество, де за допомогою контент аналізу показано їх спільні характеристики. Особлива увага зосереджена на замках Західного Поділля, а саме, Хмельницької та Тернопільської областях. У додатках вміщено: гравюри та акварелі Наполеона Орди; Символічне зображення Кам'янецького замку XVII ст. Художник Сіріс; Карта Поділля в XIV-XVII ст.; В'їзна брама до замку князя Острозького (сьогодні); Мідьорит К. Томашевича Кам'янець – Подільського 1672 р.; Лицарська вежа Меджибізького замку (Меджибіж, Летичівський район, Хмельницька область); План Сатанівського замку, виконаний Юхимом Сіцинським, 1928 р.; Найдавніша картографічна пам'ятка Тернополя – план Посареллі 1797р.; Реконструйований вигляд Бережанського замку; План Збарзького замку, Вінченцо Скамоцці - “L'idea della architettura universale” (“Ідея універсальної архітектури”), виданого у Венеції 1615 року.

Загальна кількість опрацьованих джерел та літератури – 67 одиниць, із них: джерел – 11, літератури – 56.

ВИСНОВКИ

Поділля є строкатим регіоном з історико-архітектурної точки зору. Його територія відома своєю винятковою геополітичною роллю в житті Південно-Західної Русі – України. А саме тим, що Поділля було розташоване на перехресті важливих торговельних шляхів. Впродовж історичного розвитку на теренах даної території перетиналися політичні інтереси Литви, Польщі, Золотої Орди, Туреччини, Росії.

Шляхетські замки Західного Поділля посідають визначне місце серед пам'яток оборонного мистецтва Західної України. За концентрацією збережених на поверхні решток давніх оборонних шляхетських дворів XIII – XVII ст. цей регіон немає рівних в Україні. Їх ключова роль в історії українських земель є очевидною. Адже замкам Західної України відводилась важлива роль у системі оборони краю від постійних нападів ординців у другій половині XV–XVII ст. Особливості архітектури, матеріальної культури мешканців військового та господарського значення шляхетських замків є важливою проблемою української медієвістики. Їх укріплення відігравали роль не лише центрів землеволодінь, але й становили основу оборонної інфраструктури землі. Ліквідація Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. різко змінила ситуацію у землеволодінні, що призвело до поступового занепаду давніх шляхетських гнізд. Найбільше постраждали дерев'яні замки, від яких залишилися лише сліди земляних валів та ровів. Могутні оборонні споруди, якими були замки та фортеці Західного Поділля, що неодноразово витримували облоги та наступи завойовників, сьогодні нерідко підпадають на очак. Справа їх порятунку, що особливо стала актуальною у XX ст., залежить від інтересу у суспільстві до цих німих свідків минувшини.

У період, коли виникає нагальна потреба захисту рідної землі від чужоземної навали, зростає міць споруди, висота і товщина кріпосних стін, ставляться оборонні вежі. Найдавніші оборонні споруди були з дерева. У XIII

ст. з появою стінобитних знарядь зводяться кам'яні стіни значно більшої висоти, оборонні башти з бійницями. З XIII ст., а також у XIV – першій пол. XVI ст. за масштабами спорудження і кількістю типів чільне місце на Західному Поділлі посідають оборонні будівлі. Характерними рисами для них є чітка функціональність, суворість силуету, лаконічність архітектурних об'ємів, стриманість пластичних форм, скупе використання декору.

У силу цілого ряду історичних обставин, найдавніший період будівництва фортифікацій в Україні був орієнтований на якнайповніше використання оборонних можливостей природного довкілля. У цьому відношенні фортифікаційна архітектура відповідала загальному характерові урбаністики, яка на Хмельниччині та Тернопільщині споконвічно була прив'язана до природи і становила з нею одне ціле. Оборонна доктрина полягала не стільки в тому, щоби оточувати територію стандартизованим поясом укріплень, скільки в тому, щоби забезпечити надійний захист, застосовуючи різні засоби, насамперед природні.

Проаналізований комплекс джерел та літератури свідчить про зацікавленість істориків та краєзнавців у вивченні історії регіону в цілому і історії фортифікацій. Дослідники даного регіону, а саме, Західного Поділля описують замки та фортифікаційні споруди, опираючись на археологічні свідчення своїх колег.

Аналіз комплексу джерел та літератури, також, дав змогу виявити, що зі широківідомих замків, які є туристичними об'єктами й архітектурними пам'ятками, можна почерпнути достатню кількість матеріалів, на підставі яких провести аналіз архітектури фортифікацій. Проте більшість не збережених або частково збережених замків потребує уточнення атрибуції їх фортифікацій.

Очевидно, що розвиток регіону йшов шляхом переходу влади з рук в руки. Відчувався вплив польської та литовської влади на встановлення там органів магістрату. Міста розвивалися в усіх аспектах, таких як соціально-

політичному, економічному та національному, а саме відчувався вагомий вплив польської, вірменської та української громад.

Описуючи важкий стан Західного Поділля під владою Османської імперії, варто зауважити, що це призвело до припливу українського та польського населення на територію даного регіону.

На багатому фактологічному матеріалі проаналізовано питання, пов'язані з оборонним будівництвом у Хмельницькій та Тернопільській областях. За допомогою контент аналізу було розглянуто ряд споруд із яких було обрано найголовніші в даному регіоні. Фортифікаційні зодчества обирались по двом критеріям: популярність (рис. 1) та стан збереженості (рис. 2).

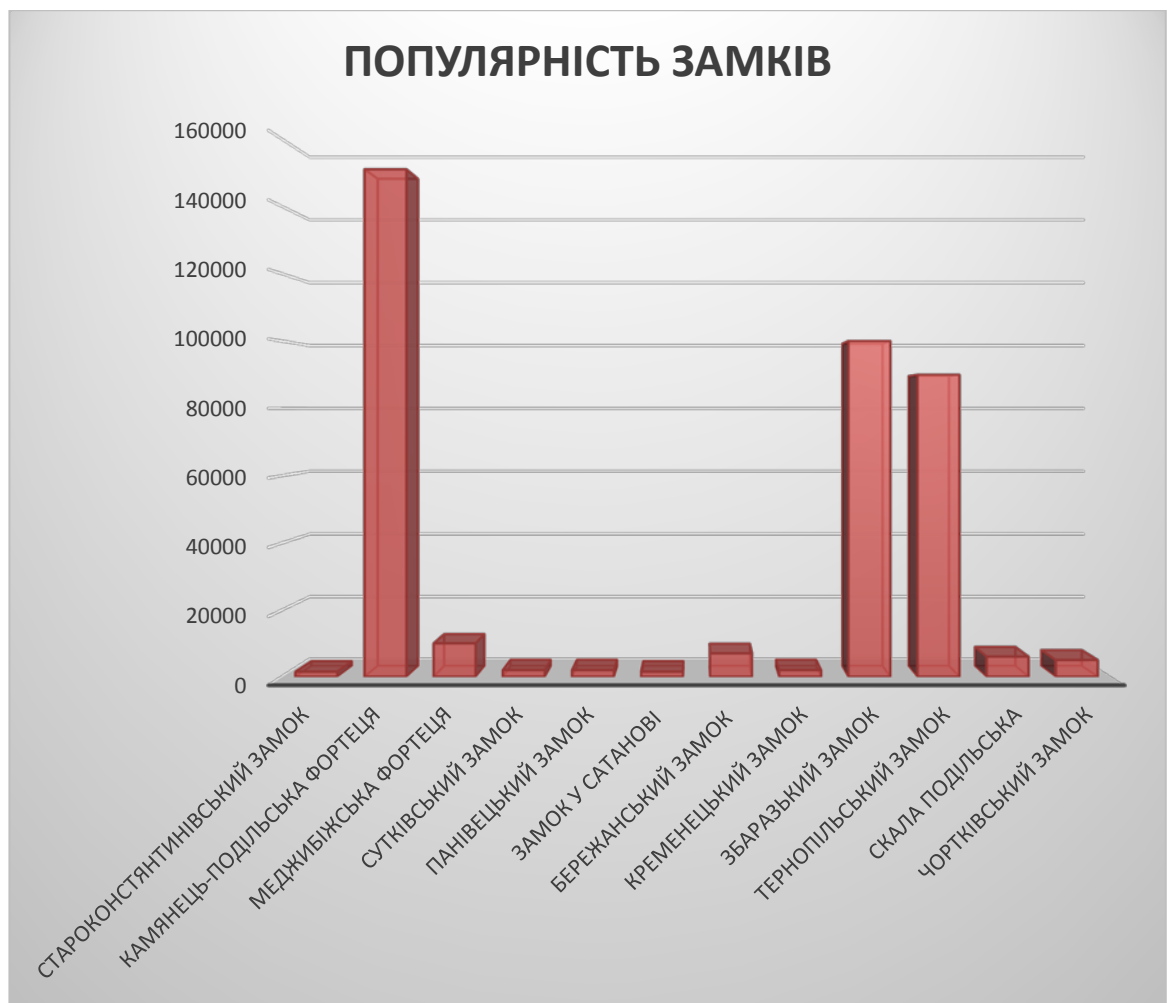

Рис. 1

На рис. 1 зображено популярність фортифікаційних зодчеств Західного Поділля. Обрано 12 об'єктів (додаток 18), а саме: замки сучасних Хмельницької (Староконстянтинівський замок, Кам'янець-Подільська фортеця, Меджибіжська фортеця, Сутківський замок, Панівецький замок та замок у Сатанові) та Тернопільської областей (Бережанський замок, Кременецький замок, Збараський замок, Тернопільський замок, Скала Подільська та Чортківський замок). На графіку представлено кількість відвідувачів за рік, що дає змогу визначити, які фортифікації користуються найбільшим попитом серед населення країни і за її межами. З наведених чисел ми можемо виділити Кам'янець – Подільську фортецю, адже кількість туристів за рік сягає близько 151 тисячі, наступним за популярність виступає Збараський замок кількість туристів якого – 100 тис., третє місце в рейтингу відводиться Тернопільському замку – 90 тис. Кількість відвідувачей Меджибіжської фортеці, Бережанського замку, Скали Подільської та Чортківського замку коливається в межах від 5 тис. до 10 тис. на рік. Такі замки як Староконстянтинівський, Сутківський, Панівецький, Кременецький та замок у Сатанові відвідує від 2 тис. до 5 тис.

Зауважимо, що популярність даних фортифікацій, залежить від ступені їх збереженості (рис. 2). На графіку виявлено замки та фортеці, які є частково реконструйовані та частково збережені до сьогоденного часу від періоду їх заснування. До групи часткової реконструкції відносяться такі зодчества: Хмельницька область (Кам'янець-Подільська фортеця, Меджибіжська фортеця, замок у Сатанові); Тернопільська область (Збараський та Тернопільський замки); а до групи часткової збереженості відносяться наступні: Хмельницька область (Староконстянтинівський замок, Сутківський замок та Панівецький замок), Тернопільська область (Бережанський замок, Кременецький замок, Чортківський замок та Скала Подільська).

Представлені замки та фортифікаційні споруди, за допомогою представлених графіків, виступають історико-архітектурними пам'ятками даного регіону.

Рис. 2

На графіках чітко прослідковуються головні замки та фортеці, Західного Поділля, які досліджено у дипломній роботі.

Визначено, що найбільша інтенсивність закладень замків припадає на XVI – початок XVII ст. і різко спадає до поодиноких реалізацій у другій половині XVII ст. Із обраних для дослідження фортифікацій 13 замків, які функціонували як оборонні об’єкти у другій половині XVI – наприкінці XVII ст. Це дає можливість атрибутувати у таких збережених об’єктах архітектуру фортифікацій попередніх періодів та уточнити датування. У більшості замків, закладених як до, так і впродовж часу, здійснено одну або кілька послідовних модернізацій укріплень, реалізована визначеним способом перебудови і пристосування наявних елементів до нових вимог та спорудження нових фланкуючих елементів.

Для фортифікацій досліджуваних замків виявлено такі характерні загальні принципи архітектурно-планувальних вирішень укріплень: забезпеченість усіх прясел фланкуючими елементами (баштами, бастіонами);

застосування наближеної до геометрично правильної форми абрису укріплень при закладенні замку; поступове зменшення висоти споруд замку щодо рівня передпілля залежно від застосовуваних послідовно у часі різних типів укріплень (башт, ранніх і класичних бастіонів); взаємозалежність пропорцій оборонних споруд і профілю території; застосування обмеженої кількості декоративних елементів у зовнішній частині периметра замку в період мілітарного функціонування. З'ясовано, що пояс оборонних укріплень організовував внутрішній простір замку. Проте цей зв'язок не був одностороннім. Необхідність зручного і економного влаштування резиденційної і житлової функцій у замку частіше схиляла власників до реалізації прямокутного або квадратного абрису укріплень, хоча п'ятикутний абрис був більш оборонним.

Розглянувши історико-архітектурний розвиток Західно-Подільської землі, зазначимо, що з розбудовою фортифікаційних споруд на даній території було розпочато із утвердження місця будівництва, а саме, то є височина. Кожна будівля виділялася своїми особливостями спорудження і застосуванням їх у системі оборони, що використовувалась у той чи інший історичний період. Оборонні споруди кожного етапу відображали цілі та задачі свого періоду як у воєнно-політичному, так і в соціально-економічному напрямку, а також відповідали будівельним традиціям та розвитку зброї і фортифікаційного мистецтва.

Проблема вивчення фортифікаційної розбудови Західного Поділля пояснюється складністю архітектурно-археологічних досліджень здебільшого зруйнованих, занедбаних й спотворених замчищ, фортець, замків та оборонних храмів. Але на сьогодні є такі науковці, котрі займаються даною проблемою, адже Поділля із історико-архітектурної точки зору залишається перлиною України.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Мемуари та спогади:

1. Вердум У. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672...через королівство Польське / Ульріх фон Вердум // Жовтень. – 1983. – № 9. – С. 84 – 99; № 10. – С. 89 – 105.

2. Челеби Э. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецького путешественника XVII века) / Э. Челеби // Земли Молдавии и Украины. Вып. 1. — М., 1961. — С. 54 – 55.

Наративні джерела:

3. Antoni I. Zamczki podolskie na kresach multanskich. / I.Antoni — Warszawa. 1881. — 308 s.

4. Bauer J. Z przeszłości osiedli województwa Tarnopolskiego. / J. Bauer. – Tarnopol, 1935.

5. Borek P. Kamieniec Podolski w świetle przekazów diariuszowo-pamiętnikarskich 17 w. / P. Borek. – «Kamieniec Podolski: studia z dziejów miasta i regionu». – Kraków, 2000, t. 1, s. 159 – 180.

6. Czubinski J. Studia nad historyczna ikonografia wiodokow i panoram Kamiencia Podolskiego / J. Czubinski // Kamieniec Podolski. Studia z dziejowmiasta i regionu. — Krakow, 2000. — T. 1. — S. 335.

7. Długosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego Krolewstwa Podolskiego / Tlum. S. Gaweda, Z. Jablonowski, A. Jochelson, J. Radziszewska, K. Stachowska, A. Strzelicka. — Warszawa, 1962. — T. 1. — S. 171.

8. Kurtyk J. Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 polowie XV wieku / J.Kurtyk // Kamieniec Podolski : Studia z dziejów miasta i regionu /pod red. F. Kiryk. – Kraków, 2000. – S. 73-76.

9. Przeździecki A. Podole, Wołyń i Ukraina / A.Przeździecki . – Wilno, 1841. – T. 1. – 254 s.

10. Rolle J. (Dr. Antoni J.) Zameczki podolskie na kresach multańskich / (Dr. Antoni. J.) Rolle. – Warszawa, 1880. –Т. 3. – 290 s.

11. Jablonowski A. Zrodladziejowe: wXXIIIt. / A. Jabfonowski. - Warszawa, 1877-1897. - Т. V: Lustracyekrölewszczyznziemruskich, Wolynia, PodolaIУкраины. - 1877. - 476 s; Т. XIX: Ziemieruskie. Wolyn i Podole. - 1889 - 511 s.

ЛІТЕРАТУРА

12. Андрушко І. Сучасний стан збереженості замків на Поділлі та проблеми їх реставрації // Фортифікація України: матер. Міжнар. конф. з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – Кам’янець-Подільський, 1993. – С. 46

13. Березіна І. В. Архітектурна спадщина України у творчості Наполеона Орди: іконографія та принципи використання: Монографія / І. В. Березіна. – Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 152 с. : іл. – Бібліогр. : с. 90-98. – 300 пр.

14. Березіна І. В. Оборонна архітектура України на літографіях Наполеона Орди / І. В. Березіна // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація», № 15. – Львів : інститут «Укрзахідпроектреставрація», 2005. – С. 143-147.

15. Білецька О. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області / О. Білецька. – Одеса: Астропринт, 2004. – 416 с.

16. Білас Н. Оборонні споруди Збарзького замку за результатами археологічних досліджень / Н. Білас // Вісник інституту археології. Львів: ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 143- 154.

17. Бойко В, Дуда І. Тернопільський замок / В. Бойко, І. Дуда // Тернопільський енциклопедичний словник. — Тернопіль : видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004—2010. —том 1, 2004.

18. Бойцун Л. Тернопіль у плині літ: Історико-краєзнавчі замальовки. / Л. Бойцун. — Тернопіль : Джура, 2003. — 392 с.

19. Вечерський В. До питання про національний стиль в архітектурі України XVII-XVIII ст. / В. Вечерський // Архітектурна спадщина України. Маловивчені проблеми історії архітектури та містобудування. – К., 1994. – С. 103-113.

20. Виногородська Л. І. Історико-археологічні дослідження у м. Старокостянтинів Хмельницької області в 2002—2005 рр. / Л. І. Виногородська // Кобудь, Костянтинів, Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. — Старокостянтинів, 2006. — С. 11—26.

21. Глушок О. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV – XVII ст.) : монографія / О. В. Глушок . – К.: Пульсари, 2009. – 124 с.

22. Годованюк О. Оборонні споруди Поділля за “Інвентарем” 1615 р. / О. Годованюк // Архітектурна спадщина: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / За ред. В. Тимофієнка.– К.: Українознавство, 1996. – Вип. 3. – С. 60–74

23. Грушевський М. Опис Подільських замків Скали, Кам'янця, Смотрича й Летичева й їх споряджений при передаванні їх старості подільському Станіславу з Ходча / М. Грушевський // ЗНТШ. – Львів, 1895. – Т. VII Устава. – Кн. 3. – С. 1 – 14.

24. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский : Тип. Подольского губерн. правления, 1901. – 401 с.

25. Данілов І. В., Гераськів В. М. Фортифікація: погляд у минуле / І. В. Данілов, В. М. Гераськів // Нарис з історії оборонного мистецтва. – Кам'янець-Подільський, 1999. – 80 с.

26. Добрянський В. Особливості і специфіка будівництва та реконструкцій оборонних споруд Чортківського замку в XVII ст. / В. Добрянський // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори 2006», 2012. – С. 126-131.

27. Добрянський В. До питання побудови та реконструкцій оборонних споруд південно-східного прясла Чортківського замку // Археологія і

фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 153-156.

28. Задорожнюк А. Б. Подільські архітектори XIX ст. / А. Б. Задорожнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – Т. 4. – С. 264-270.

29. Історія міст і сіл УРСР (Тернопільська область). – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. – 644 с.

30. Історія міст і сіл УРСР (Хмельницька область). – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1971. – 708 с.

31. Історія української архітектури / Наукове видання; Ю. С. Асєєв, В. В. Вечерський, О. М. Годованюк та ін.; За ред. В. І. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – С. 164.

32. Коломієць М. Про національні і регіональні особливості архітектури України / М. Коломієць // Архітектурна спадщина України. Маловивчені проблеми історії архітектури та містобудування. – К., 1994. – С. 209-214.

33. Кузьмук О. Толкачов Ю. Меджибізька фортеця у працях істориків та краєзнавців. / О. Кузьмук, Ю. Толкачов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. Наук. Ст. – Вип. 16. – Київ, ХІК, Часи козацькі, 2007. – 476 с.

34. Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 174—181.

35. Лесик О. В. Замки та монастирі України / О. В. Лесик. – Львів : Світ, 1993. – 176 с.

36. Липа К. Замок у Сатанові / К. Липа // Матеріали Міжнародної конференції «Фортифікація України». – Кам'янець-Подільський, 1993. – 48 с.

37. Лонкевич Д. Бойко О. Замки Тернопільської області. З архіву інституту «Укрзахідпроектреставрація» / Д. Лонкевич, О. Бойко // Вісник

інст. «Укрзахідпроектреставрація». – 11. Львів: інст.. «Укрзахідпроектреставрація», 2000. – С. 59-88.

38. Лопушинська Є. Меджибізька фортеця. Історія створення ансамблю у світлі останніх досліджень / Є. Лопушинська // Матеріали Міжнародної конференції «Фортифікація України». – Кам'янець-Подільський, 1993. – (48 с.). – С. 13.

39. Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV- середина XVII ст..) / О. Мальченко – К.: Інститут Української археографії та джерелознавства, 2001. – 380 с.

40. Мацюк О. Я. Замки і фортеці Західної України: Історичні мандрівки / О. Я. Мацюк. – Львів: Центр Європи, 1997. – 160 с.

41. Мельник І. 120 фортець Терн. обл. / І. Мельник // Галицька брама. Травень-Червень 2007. - № 5 – 6 (149-150). – С. 9 – 36.

42. Михайловський В. Джерельні згадки про Проскурів у XV столітті. / В. Михайловський // Український Археографічний щорічник. – Нова серія. Вип. 8/9. – Т. 11/12. – видавництво М. П. Коць., Київ – Нью – Йорк. 12004. - С.771-772.

43. Наполеон О. Альбом історичних поглядів Польщі. / О. Наполеон. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://grafika.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=352:wszystkie-litografie-napoleona-ordy-z-qalbum-widokow-historycznych-polskiq&catid=48:litografie (02.12.2018)

44. Нариси історії Поділля: на допомогу вчителю / Л. В. Баженов, І. С. Винокур, С. Г. Гуменюк [та ін.] – Хмельницький: Обполіграфвидав, 1990. – 328 с.

45. Нельговський Ю. Замок у Збаражі / Ю. Нельговський // Українське мистецтвознавство. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип. 5. – С. 199

46. Оконченко О. М. Архітектура фортифікацій замків Західної України середини XVI – кінця XVII століть : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури : 18.00.01 – теорія

архітектури, реставрація пам'яток архітектури / Ольга Михайлівна Оконченко // Міністерство освіти і науки України, Національний університет “Львівська політехніка”. – Львів, 2015. – 24 с.

47. Омельчук Б. А. Охорона та використання замків та фортець Західної України: історичний аспект / Б. А. Омельчук // Вісник Національного ун-ту “Львівська політехніка”. – № 724: Держава та армія. – 2012. – С. 74–80.

48. Омельчук Б. А. Замки Західного Поділля як об'єкти пам'ятко-охоронної діяльності / Б. А. Омельчук // Вісник Національного ун-ту “Львівська політехніка”. – № 724: Держава та армія. – 2012– С. 168–172.

49. Пастернак Я. Праісторичні та ранньоісторичні пам'ятки Бережанщини / Я. Пастернак // Бережанська земля: Історико-мемуарний зб. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1970.

50. Петров М. Записки іноземців XV – XVIII ст. – важливе джерело з історії Кам'янця – Подільського / М. Петров // Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — Вип. 7. — С. 281-305, 291 іл.

51. Петров М. Б. Сатанів XV-XVIII ст.: заснування, соціально-економічний та іст.-топогр. розвиток / М. Б. Петров // Хмельниччина: Дивокрай. Наук. - краєзнавче видання. - № 1 – 2. Кам'янець - Подільський, 2004. – С. 29-34.

52. Петровський О. Проблеми збереження та використання замків Тернопілля: ретроспектива та сучасне вирішення / О. Петровський // Матер. наук.-практ. конф. “Замки Тернопілля – невід'ємна складова історико-культурної спадщини України”. – Збараж: Видання Національного зап-ка “Замки Тернопілля”, 2006. – С. 124–130.

53. Пламеницька Є. М. Кам'янець-Подільський : історико-архітектурний нарис / Є. М. Пламеницька. – К., 1968. – 120 с.

54. Пламеницька О. Початок мурованого будівництва на Поділлі / О. Пламеницька // Архітектурна спадщина України. — К., 1994. — № 1. — С. 39—57.
55. Прибега Л. В. Поділля Народне зодчество: Альбом / авт. тексту та упоряд. Л. Прибега; фото— НЗО зйомка А. Прибеги. — К.: Мистецтво, 2009. — 320 с.: іл. — (Архітектурні перлини України). — Текст укр., англ., рез. та текстівки рос. і фр. — С. 205-230.
56. Пустиннікова І.С. Україна. 101 старовинний замок. / І. Пустиннікова — Х.: Веста, 2009. — 64 с.
57. Рибак І.В. Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодення. / І. В. Рибак — Кам'янець — Поділ.: Абетка-НОВА, 2002. — 156 с.
58. Середжук П., Скочиляс І. Невідомий опис Скали Подільської в 1713 р. / П. Середжук, І. Скочиляс // Наукові записки Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Книга друга. гол. редактор Б. Лавренюк, ред.-упор. Я. Гайдукевич. — Тернопіль, 1997. — 178 с.
59. Сецинский Е. Замокная православная церковь в Каменце / Е. Сецинский // Подольские епархиальные ведомости. — Каменец-Подольский, 1892. — № 27-28. — С. 474 — 490.
60. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии. / М. Симашкевич — Каменец-Подольский, 1875.— С. 2— 3.
61. Сіцинський Ю. Кам'янецький державний історично-культурний заповідник. Кам'янецька фортеця / Ю. Сіцинський. — Кам'янець-Подільський: б.в., 1929. — 15 с.
62. Сіцинський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (Історично-археологічні нариси) / Ю. Сіцинський // Упор. С.В.Трубчанінов. - Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1994. — 96 с.
63. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. — Київ, 1992. — 118 с.

64. Теодорович Н. И. Город Староконстантинов Волынской губернии, основанный в 1561 году князем Константином Константиновичем Острожским : ист. очерк / Н.И. Теодорович. – Почаев, 1894. – 673 с.

65. Урсу Н. Нариси з історії образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва Хмельниччини : навч. посіб. для студ. худож. спец. / Н. О. Урсу. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – 223 с.

66. Чайка В. Збаразький та інші пізньосередньовічні замки Тернопільщини як пам'ятко-охоронні об'єкти / В. Чайка // Археологічні студії / Ін-т археології НАНУ, Буков. центр археол. досл. при ЧДУ. – Вип. 4. – Чернівці, 2010. – С. 324–332.

67. Шевченко В. Фортифікаційні ідеї Альбрехта Дюрера і їх втілення в Україні / В. Шевченко // Пам'ятки історії України: історія та культура. – № 3-4. – 1998. – С. 83 – 87.